

16. Gordlevsky V. Selected works. V. 3, [Izbrannie sochineniya. T.3]. Moscow. Publishing House of Oriental Literature. 1962. 577p.. (In Russian).

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լիլիթ Երնջական Վարդգեսի, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիա,
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստանի Հանրապետություն
E-mail: lilitjernjakyanyan@gmail.com, **Orcid:** 0009-0007-3404-4844

Information about the author

Lilit Yernjakyanyan Vardkes, Doctor of Arts, Professor
Yerevan State Conservatory after Komitas,
Institute of Arts of the NAS of the Republic of Armenia,
Republic of Armenia
E-mail: lilitjernjakyanyan@gmail.com, **Orcid:** 0009-0007-3404-4844

Информация об авторе

Лилит Вардгесовна Ернджакян, Доктор искусствоведения, профессор
Ереванская государственная консерватория им. Комитаса,
Институт Искусств НАН Республики Армения,
Республика Армения
E-mail: lilitjernjakyanyan@gmail.com, **Orcid:** 0009-0007-3404-4844

ԱՇՈՒՂ ՖԻԶԱԿԻ. ՄԻ ԵՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մարինե Մուշեղյան

**Ե.Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան
Հայաստանի Հանրապետություն**

Ամփոփում

Նախաբան. Հոդվածը նվիրված է ալեքսանդրապոլցի աշուղ Ֆիզահիին և նրա «Վարդ կոշիկս» երգի ստեղծման պատմությանը, կենցաղավարման, երաժշտական և տեքստային նկարագրին և արժեքավորմանը: Թեև աշուղի եղանակները մոտ ու հարազատ են ժողովրդական ստեղծագործությանը հորինվածքի պարզությամբ, մաքուր ելևէջով, հիշվող մեղեդայնությամբ, սակայն հեղինակային են իրենց տեսակով՝ կերպարային, սյուժետային բովանդակությամբ և բանաստեղծականությամբ: **Մեթոդներ և նյութեր.** Ձեռագրահամեմատական և պատմաքննական մեթոդներով վերլուծված են երգի բազմաթիվ ձեռագիր և տպագիր նմուշներ: **Վերլուծություն.** Տեքստաբանական և երաժշտահամեմատական վերլուծությամբ ի մի են բերվել երգի տարբերակները, որոնցում հաճախ բացակայում է հեղինակի անունը: «Վարդ կոշիկս» երգի նոտային գրանցման և մշակման դիտարկված բոլոր օրինակները խիստ տարբերվում են միմյանցից երաժշտական ձևերով, արտահայտչամիջոցների կիրառմամբ՝ չափով, կշռությամբ, մեղիզմաների առկայությամբ կամ բացակայությամբ, կատարողական կազմով: Տարբեր են նաև ժողովածուներում երգի ժանրային պատկանելության մասին մեկնաբանությունները՝ երգ, պարերգ, պարեղանակ: **Արդյունքներ.** Բացի երգիչ, երգահան, նվագաձուլ լինելուց, աշուղ Ֆիզահիին նաև եղել է ուսուցիչ և աշուղական համքարության մեջ ուրույն տեղ ու դեր ունեցող գործիչ: Նրա գեղարվեստական ժառանգության ուսումնասիրությունն օգնում է վեր հանելու երաժշտագիտական, բանասիրական շրջանակների ուշադրությունից դուրս

մնացած խնդիրներ՝ բացահայտելով Ալեքսանդրապոլի աշուղական դպրոցի կարևոր առանձնահատկությունները:

Բանալի բառեր՝ աշուղ, Ֆիզահի, Վարդ կոշիկս, երգ, պարերգ, պարեղանակ, փարբերակ

ASHUGH FIZAHİ: A STORY OF A SONG

Marine Musheghyan

Museum of Literature and Art after Y. Charents
Republic of Armenia

Abstract

Introduction: The article is dedicated to Ashugh Fizahi from Alexandropol and the history, lifestyle, musical and textual description and evaluation of his song “Vard koshiks” (“Rose Shoe”). Although the Ashugh styles are close and related to the folk work in the simplicity of composition, clean page, and memorable melody, they are authentic in their type, character, plot content and poetics. **Methods and materials:** Numerous manuscript and printed samples of the song have been analyzed using manuscript comparison and historiographical methods. **Analysis:** Through textual and musicological analysis, versions of the song, which often lack the author’s name, are brought together. All examples of note recording and development of the song “Rose Shoe” are very different from each other in musical forms, use of means of expression - measure, rhythm, presence or absence of melismas, performance composition. The comments about the genre of the song in the collections are also different: song, dance. **Results:** In addition to being a singer, songwriter, musician, Ashugh Fizahi was also a teacher and a figure with his own place and role in the Ashugh community.

Key words: Ashugh, Fizahi, Vard koshike, song, dance, melody of dance, variation

АШУГ ФИЗАИ. ИСТОРИЯ ОДНОЙ ПЕСНИ

Марине Мушегян

Музей Литературы и искусства им. Е. Чаренца
Республика Армения

Аннотация:

Введение: Статья посвящена Ашугу Физаи из Александрополя, истории, бытованию, музыкальному и текстовому описанию и оценке его песни «Вард кошикес» («Туфелька роза»). Хотя песни ашуга близки и родственны народному творчеству простотой композиции, чистотой интонации, запоминающейся мелодичностью, но по типу, характеру, сюжетному содержанию и поэтике, они являются авторскими. **Методы и материалы:** Многочисленные рукописные и печатные образцы песни были проанализированы с использованием сравнительных и историко-критических методов. **Анализ:** Путем текстологического и музыкально-сравнительного анализа сводятся во едино версии песни, в которых часто отсутствует имя автора. Все нотописные примеры и обработки песни «Вард кошикес» сильно отличаются друг от друга музыкальными формами, использованием средств выразительности – тактом, ритмом, наличием или отсутствием мелизмов, исполнительской композицией. Комментарии о жанре песни в сборниках тоже разные: песня, пляска, песне-пляска. **Результаты:** Помимо того, что ашуг Физаи был певцом, автором песен, музыкантом, он также был учителем и значительной фигурой, занимающий важное место в цехе ашугов. Изучение его творческого наследия помогает осветить многие вопросы, остававшиеся вне поля зрения музыковедческих и филологических кругов, выявить важные черты александропольской ашугской школы.

Ключевые слова: Ашуг, Физаи, Вард кошикес, песня, песне-пляска, наигрыш, вариация

*Մենք խոսում ենք երգեցողության մասին.
երգեցողությունը՝ կրքի սահմանին հասած
հուզառար խոսքն է. երաժշտությունը կրքի լեզու է:*

Ռիսարդ Վազներ

ՆԱԽԱԲԱՆ. Կոմիտաս վարդապետի արխիվում պահվում է 236 ժողովրդական երգերից կազմված մի ձեռագիր հավաքածու: Երգերից մեկը ժամանակին շատ հայտնի և հաճախ կատարվող «Վարդ կոշիկս» զուգերգն է: Այն գրանցված է դեղնավուն ընդարձակ էջի վրա, որի ձախ կողմում մեղեդին է՝ գրված նոր հայկական նոտագրությամբ՝ բանաստեղծական տեքստի հետ միասին, իսկ աջ կողմում՝ նոտագրությանը զուգահեռ, գրված է երգի ռիթմական պատկերը: Ներքևի աջ եզրին վարդապետի ձեռքով գրված է. «Աղէքսանդրապօլցի Ֆիզահ գուսանի»: Ո՞վ է Ֆիզահը: Երբ է ապրել ու ստեղծագործել, ինչ է գրել, և ինչ է նրա արվեստի բովանդակությունը:

Մասնագիտական գրականության մեջ նրա անունը քիչ է հանդիպում: Առաջինը, ով հանրությանը տեղեկացրեց Ֆիզահի մասին, Գարեգին Լևոնյանն էր: Նրա արխիվում պահվում են աշուղի ձեռագիր կենսագրությունը, և խիստ համառոտ կենսագրական որոշ տեղեկություններ [2, 297]: 1892 թվականին Ալեքսանդրապոլում հրատարակված «Հայ աշուղներ» [11, էջ 116] շատ արժեքավոր գրքույկում, ի թիվս այլոց, գրված է նաև Ֆիզահի մասին: Գիրքը պատրաստվել է հրատարակության XIX դարի վերջին, երբ աշուղն ապրում էր իր ստեղծագործական կյանքի լավագույն շրջանը, և կարելի է եզրակացնել, որ Գ. Լևոնյանը հենց աշուղի ու նրա հարազատների պատմածից է գրի առել ու հրապարակել Ֆիզահի կենսագրությունը, և սա ամենահավաստի աղբյուրն է մինչև հիմա: Ցավոք, այլ աղբյուրներում եղած կենսագրական կցկտուր ու ժլատ տեղեկությունները հաճախ խիստ հակասական են: Ռ. Աթայանը, օրինակ նկարագրել է նրան՝ որպես կույր աշուղի [13, էջ 200-201]: Իրականում նրա տեսողությունը թույլ, բայց բավարար էր կենսունակություն ապահովելու համար: Այդ են վկայում «Դէսիթան» ինքնակենսագրական բալլադը, հեքիաթի սյուժեն: Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող ա-

շուղ Ֆիզահիի [1] և մի շարք այլ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ տվեց ճշտել և հանրությանը հնարավորինս լիարժեք ու հավաստի ներկայացնել Ֆիզահի կյանքի անցած ուղին:

Ֆիզահին այն ստեղծագործողներից էր, որոնց արվեստն ու կենսագրությունը միահյուսված են այնպես, որ անիմաստ է խոսել դրանց մասին առանձին-առանձին: Նրա բանաստեղծությունների, հեքիաթի հերոսներն իր կեսագրությունից տեղափոխված կերպարներ են, որոնք, ինչպես ժողովրդական առասպելներում, վերամարմնավորվել են որպես խորհրդանիշեր, ժողովրդական իմաստությունն ամբարող գիտելիք: Հոգու տառապանք, կսկիծ, ոգևորություն, հրճվանք, սեր, հիասթափություն, վիրավորանք և էլի շատ ու շատ մարդկային զգացումներ, ապրումներ, դարձել են մտորումներ կյանքի ու մահվան, սիրո և ատելության, կյանքի իմաստի մասին, ճանապարհ անցած ու փորձ կուտակած արվեստագետի ուրույն փիլիսոփայության հավաստիք:

Աշուղի կենսագրությունը. Աշուղ Ֆիզահին՝ Գևորգ Կարապետյանը, ծնվել է Ալեքսանդրապոլում 1847 թվականին: Ութ տարեկանում զրկվել է մորից: Որբացած մանուկի տառապանքներն ավելացել են հոր երկրորդ ամուսնությունից հետո: Խորթ մայրը սովորություն է դարձրել հոգեզավակին անոթի թողնելն ու տեղի-անտեղի ծեծելը: Տղայի անամոք վիշտն ավելի է խորացել, երբ ի հայտ են եկել տեսողության հետ կապված լուրջ խնդիրներ: Տղան զրկվել էր լիարժեք տեսնելու կարողությունից, չէր կարող գրել կամ կարդալ, ուստի նրան աշակերտության են տալիս մի աշուղի մոտ, որն էլ դառնում է Գևորգի ուսուցիչը: Սովորեցնում է նրան սագ, տավիղ և ջութակ նվագել, տիրապետել աշուղական արվեստի հմտություններին: Ո՞վ էր այդ սրտացավ, համբերատար ու հոգատար Երգիչը, ինչպես ինքը՝ աշուղն է նրան անվանում, մնացել է անհայտ: Ֆիզահին չի գրել և իր ժամանակակիցներից որևէ մեկի հիշողության մեջ չի պահպանվել նրա անունը: Թեև երաժշտագետ Ռ. Աթայանը Ձահիրին նշել է որպես Ֆիզահիի ուսուցիչ, սակայն չի նշել այն աղբյուրը, որտեղից քաղել է այդ տեղեկությունը [13, էջ 200-202]: Կասկածից վեր է, որ Ռ. Աթայանը որոնումների արդյունքում է եկել վերը նշված եզրահանգմանը,

բայց ափսոս, որ հարկ չի համարել ընթերցողին ներկայացնել տեղեկության աղբյուրը: Ու քանի որ սկզբնաղբյուրն անհայտ է, ձեռնպահ կմնանք Ֆիզահիի ուսուցչի անունը նշելուց: Ինչի մասին պիտի երազեր փոքրիկ Գևորգը, եթե ոչ՝ աչքի լույսի: Եվ ահա մի օր նա պատմում է հորն իր տեսած երազի մասին, իբրև թե Հովհաննես Մկրտիչը հորդորել է նրան իր դուռը գալ՝ տեսողությունը վերականգնելու համար: Ժամանակ անց հայրը տղային նստեցնում է մի ավանակ, և ուխտավորների հետ ճանապարհի դնում դեպի Սուրբ Հովհաննես սրբավայր: Կես ճանապարհին հրաշք է կատարվում: Տղան սկսում է գույները, լույսն ու ստվերը զանազանել: Տեսողության վերականգնումը թույլ է տալիս պատանուն դարբնություն սովորել և արհեստավորի համեստ կյանք վարել: Բայց ճակատագիրը նոր հարված էր պատրաստել: Վախճանվում է հայրը, և խորթ մայրը վռնդում է նրան՝ թողնելով անօթևան և առանց միջոցների: Գևորգը ստիպված հեռանում է Ալեքսանդրապոլից ու գալիս Երևան: Այստեղ հաջողություն չգտնելով՝ վերադառնում է իր հայրենի քաղաքը: Ճակատագրի բերումով հանդիպում է իր կյանքի ընկերուհուն՝ Մարիամին՝ իր միակ սիրուն և ամուսնանում: Ընտանիքը կերակրելու համար մի հարուստ մարդուց տասը ռուբլի պարք վերցնելով՝ սկսում է զբաղվել չարչիությամբ: Ահա այսպես, երկու տարի հաջողակ առևտրականի բարեկեցիկ կյանք է ապահովում Գևորգն իր ընտանիքի և իր համար: Գործի բերումով ճանապարհորդում է պատմական Հայաստանի մի շարք քաղաքներում՝ Կարս, Կարին, հասնում մինչև Պոնտոս, ծանոթանում այդ բնակավայրերին բնորոշ աշուղական ավանդույթներին և բարի համբավ վաստակում իր համար: Բայց պատահում է այնպես, որ ավազակ քրդերը ճանապարհին թալանում են նրան և Գևորգն ավազակային հարձակումից մազապուրծ վերադառնում է Ալեքսանդրապոլ, որտեղ նրան լավ չեն ընդունում, և իր ծանոթ բարեկամներից վիրավորված երիտասարդը, երգչությունը (**երգչություն** բառը աշուղ Ֆիզահիին է – Մ.Մ.) որպես արհեստ ընտրելով, շուտով ճանապարհ է ընկնում դեպի Տաճկաստան:

Ամասիայում նա հանդիպում է, ինչպես ինքն է նկարագրել. «երեք դարիշի», ու մտնում նրանց մոտ ծառայության: Աշուղական հմտու-

թյուններով զինված Ֆիզահին մեկնում է Պոլիս: Աշուղի ստեղծագործական ժառանգության մեջ կա մի հեքիաթ՝ «Արտավազդի և Սալվինազի հեքիաթը», որտեղ որպես գլխավոր կերպար հանդես է գալիս Գորգիզ անունով աշուղը: Սա հեքիաթ է սիրո, հավատարմության, քաջության, ազնվության, նվիրվածության մասին, և հետաքրքրական է ոչ միայն որպես աշուղական հայտնի հեքիաթների շարքը լրացնող երևույթ, այլև որպես Ֆիզահիի մասին որոշ կենսագրական տեղեկությունների աղբյուր: Հեքիաթում աշուղ Գորգիզը՝ նույնն է, թե աշուղ Ֆիզահին, իր մասին պատմելիս նշում է, որ Կ.Պոլսում ապրել է մեկ տարի, այսինքն՝ Ֆիզահին մեկ տարի անցկացրել է այդ քաղաքում ու վերադարձել է Ալեքսանդրապոլ արդեն որպես համբավավոր աշուղ, և անմիջապես ներգրավվել է արհեստների ու արվեստների քաղաքի աշուղական համքարության գործունեության մեջ:

Նա երգում ու նվագում է քաղաքի սրճարաններում, մասնակցում է աշուղների մրցույթներին՝ հանդես գալով Զիվանու և Զամալու հետ: Պատրաստում է աշակերտներ, որոնցից հայտնի է աշուղ Ֆահրատը: Աշուղների նմանատիպ հավաքների, մրցույթների, համերգների համար հատկապես հարմար էր Տալանների սրճարանը, որը բացվել էր քաղաքում 1860-ականներին: 1888 թվականին լույս է տեսնում նրա բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ «Ալեքսանդրապոլցի աշըզ Ֆիզահու երգերը» վերնագրով և հեղինակի համառոտ առաջաբանով [1]: Ֆիզահին վախճանվել է 1918 թվականին իր ծննդավայր Ալեքսանդրապոլում: Գ. Լևոնյանը՝ Ֆիզահիի առաջին կենսագիրը, այսպես է գրել նրա մասին. «Վարպետը կյանքի վերջին տարիներում ապրում էր Ալեքսանդրապոլում ծերացած և հիվանդ: Նրան խնամում էր իր որդին, տեղում հայտնի թառիստ Սամսոնը» [12, էջ 21-22]:

Աշուղի ստեղծագործական ժառանգությունը. Դժվար է խոսել Ֆիզահիի մասին՝ որպես երգահանի, որովհետև նրա հորինած մեղեդիներից պահպանվել են ընդամենը երեքը՝ «Վարդ կոշիկս» և իր ժառանգների շնորհիվ մեզ հասած «Երգ սիրահարության» ու «Ֆիզահու և իր Սուլթանի երգը»: Փոխարենը կարելի է խոսել նրա մասին որպես պոետի ու հեքիաթագրի: Բանահյուսական այս հետաքրքիր, հարուստ ժանրին տիրապետող աշուղները շատ չեն: Ոչ բոլորին է հա-

ջողվում կենցաղային բովանդակության մեջ տեսնել համամարդկային գաղափարական, բարոյական արժեքներն ու դրանց մատչելի, ընկալելի ձև տալով ներկայացնել հանրությանը՝ որպես խորհրդանշային կերպարներ: Նրա հեքիաթն ընթերցելիս, անշուշտ, կարելի է կռահել, որ եղել են նաև երգվող հատվածներ: Սա հուշում է ժողովրդական բանահյուսության մեծակերտ՝ վիպական ժանրի մասին և ոչ պարզ, փոքրածավալ հեքիաթի: Ցավալիորեն պետք է նշել, որ այդ հատվածներն անդառնալիորեն կորսված են:

Եթե Ֆիզահիի հեքիաթն անհայտ էր մինչև օրս, ապա «Վարդ կոշիկս» երգը լավ հայտնի էր հանրությանը, բայց որպես ժողովրդական ստեղծագործություն: Այս երգն ապրեց իր ուրույն ճակատագրով, հեղինակից անկախ: Այն պարզ, քառյակի ձևում շարադրված հորինվածք է: Քառյակները փոխեփոխ կատարում են աղջիկը և տղան: Երգը լայն տարածում ուներ մինչև անցյալ դարի կեսերը, և աչքի էր ընկնում առանձնահատուկ հետաքրքիր կենսագրությամբ: Թե երբ է ստեղծվել, ստույգ հայտնի չէ: Աշուղի՝ 1888 թվականին հրատարակված երգարանի մեջ «Վարդ կոշիկս» երգի վերնագրի մոտ, փակագծերում հեղինակը նշել է. «թարգ[մանություն] տաճկերէնից» [1], այսինքն՝ Ֆիզահին այն «հայացրել» է Ալեքսանդրապոլում վերջնականապես հաստատվելուց հետո՝ ջիվանյան դպրոցի սկզբունքներին հավատարիմ լինելու նպատակով: Երգն իր առաջին նոտային արտահայտությունը ստացել է Սահակ սարկավազ Ամատունու 1883-1884 թվականներին կազմած ձեռագիր ժողովածուի մեջ, նոր հայկական նոտագրությամբ: Ժողովածուի առաջաբանում Ս. Ամատունին նշել է այն աղբյուրները, որոնցից քաղել է ժողովածուի մեջ տեղ գտած երգերը. «Այս ժողովրդական երգերի մի մասը առնուած է «Քնար Մշեցոց եւ Վանեցոց» երգարանից (գործ Արիստակէս Եպիսկոպոս Սեդրակեանի տպեալ ի Ապարանի մայր աթոռոյս ի 1874թ.), մի մասը «Քնար Հայկականից» (գործ Մ. Միանսարենցի տպեալ ի Ս. Պետերբուրգ 1870թ.), իսկ մի մասը ժողովեցի 1883թ. թոյլտուութեամբ Ս. Սինոդի Ս. Էջմիածնի անձամբ շրջագայելով Արարատեան նահանգի հայաբնակ գիւղերը» [3, թ.33]: «Վարդ կոշիկս» երգը զետեղված է վերջին խմբում: Որպեսզի այն հասցնեք տարածվել Արարատյան նահանգի

գյուղերում, պետք է առնվազն ստեղծված լինեք 1880-ականների սկզբին, այսինքն՝ հենց այն ժամանակ, երբ Ֆիզահին վերջնականապես հաստատվել է Ալեքսանդրապոլում և անդամագրվել աշուղական համքարությանը:

Ծանոթ էր Ամատունին Ֆիզահիի հորինվածքներին, թե՛ ոչ, դժվար է սպառնիչ պատասխան գտնել: Ամատունու ձեռագիր ժողովածուի մեջ բանաստեղծական խոսքի և հրատարակված բանաստեղծության միջև կան բազմաթիվ տարբերություններ, ինչը վկայում է երգի արագ ժողովրդականացման մասին: Օրինակ՝ Ֆիզահիի բանաստեղծության մեջ 3-րդ տան 2-րդ տողի «կորցուցի» բառի փոխարեն գրված է «կորուսի», կամ 4-րդ տան 1-ին տողի «որտեղից»-ը փոխարինված է «հրտից», և էլի մի շարք տարբերություններ: Ֆիզահիի բանաստեղծությունը տասը տուն է, իսկ Ս. Ամատունու գրանցածը՝ ութ, ու թեև վերջին երկու տունը, որտեղ գրված է աշուղի անունը, առկա է ձեռագրում, այդուհանդերձ երգն Ամատունին համարել է ժողովրդական ստեղծագործություն: Երգը գրի է առնված 6/4, 7/4 չափի մեջ, միապաղաղ ուղիղական պատկերով:

Հաջորդ երաժիշտը, որ անդրադարձել է «Վարդ կոշիկս» երգին, Նիկողայոս Տիգրանյանն է: Մեծ դաշնակահարն ու կոմպոզիտորը երգը ներկայացրել է որպես հայկական կլոր պար: Ձեռագիրը պահպանված չէ, իսկ հրատարակման տարեթիվը մոտավոր է: Կոմպոզիտորն այս երկն ընդգրկել է 1895 թվականին Թիֆլիսում (մարտի 22-ին) և Բաքվում (ապրիլի 11-ին) կայացած համերգների ծրագրում [4, թ.287, 288]: Այդ առիթով «Արձագանք» թերթը 1895 թվականի մարտի 24-ի իր համարում գրել է. «Նրա պրօգրամը կազմուած էր մի-այն ասիական եղանակներից, որ յարգելի երաժիշտը հաւաքել է և դաշնամուրի յարմարեցրել: Նա նուագեց թէ հայկական երգեր, թէ զանազան գաւառների պարեր, ինչպէս զորօրինակ. «Յետ ու առաջ», «Կլոր պար», «Վարդ կոշիկս», «Ղավալի», «Դոյ-դոյ», և այլն» [4, թ. 486]: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ «Армянские круговые танцы» (օր. 7) ընդհանուր վերնագրի տակ դաշնամուրի համար մշակված երեք՝ «Кяндрааз», «Вард-кошикс» և «Шавали» պիեսները Ն. Տիգրանյանի (1893–1895թթ.) ստեղծագործական համեմատաբար

վաղ շրջանին են պատկանում: Տարիներ անց կոմպոզիտորն այս երկը փոխադրել է դաշնամուրային տրիոյի համար [4, թ.22]:

Քրիստափոր Կարա-Մուրզան հայ երաժշտության պատմության մեջ հայտնի է իր կատարած անուրանալի աշխատանքով՝ հայ ազգային երգը բազմաձայնության հիմքի վրա դնելու և դրա համար ընկալման համապատասխան միջավայր ստեղծելու գործով: Նրա արխիվում ևս կա «Վարդ կոշիկս» երգը: Դա վեց տակտի մեջ ամփոփված 2/4 չափով, նախատակտով գրանցված մեղեդի է [5, թ. 31]: Վերը նշված է կատարման տեմպը՝ andantino, կողքին՝ հայերեն անվանումը: Կարա-Մուրզայի արխիվում կարելի է գտնել երգի ներդաշնակման մի քանի սևագիր և մաքրագիր օրինակ [5, թ.16, 29, 40, 40ա]: Նա այս երգը կատարել է Բաքվում՝ մարտի 11-ին կայացած համերգի ծրագրում: Կատարել է երգչախումբը: Հայտագրի վրա նշված չէ համերգի տարեթիվը [5, թ.143]: Կարելի է միայն ենթադրել, որ այն կայացել է 1895–96 թվականներին: Թե՛ ձեռագիր, թե՛ 1903–1904 թթ. Լ. Կնինայի ներդաշնակած տարբերակներում, երգը գրանցված է 2/4 չափով, թեև մեղեդին հնչում է ազգային ձայնակարգային մտածողության մեջ, բայց գրանցման ձևով այն եվրոպական ավանդական ձայնակարգային համակարգ է ենթադրում [5, 75]: Երգի բանաստեղծական տեքստը կարելի է գտնել Ք. Կարա-Մուրզայի արխիվում պահվող մի հաստափոր տետրի մեջ, որտեղ գրանցված են նրա մշակած երգերի խոսքերը [5, թ.81]: «Վարդ կոշիկս» երգի 3-րդ, 4-րդ, 7-ից 10-րդ տները բացակայում են, մյուսները գրված են անփոփոխ, և կարելի է եզրակացնել, որ Ք. Կարա-Մուրզան ծանոթ էր Ֆիզահիի 1888 թվականին տպագրված ժողովածուին: Բացի այդ, նա 1892–93 թվականներին դասավանդում էր Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում, և նշանակված էր դիվանատան կառավարիչ և մատենադարանապետ: Նույն տարիներին էջմիածնում էր նաև Սահակ Ամատունին, և բացառված չէ, որ Ք. Կարա-Մուրզան տեղյակ էր նաև նրա կազմած ժողովածուի բովանդակությանը: 1893 թվականին խմբավարը 90 հոգանոց երգչախումբ կազմակերպեց Ալեքսանդրապոլում և հանդես եկավ մեծ համերգով: Հնարավոր է, որ նա այդ քաղաքում էլ լսած լիներ Ֆիզահիին և նրա երգը: Յավոք, այս վարկածը հաստատող որևէ փաստ չկա:

Ազգագրագետ, երաժշտագետ, խմբավար, մանկավարժ, նկարիչ Արշակ Բրուտյանն առաջիններից մեկն էր, որը ձեռնարկեց հայ ժողովրդի ազգային երգն ու նվագը հավաքելու, գրի առնելով պահպանելու շնորհակալ գործը: 1898 թվականին ազգագրագետը Կովկասյան գրաքննական կոմիտեին է ներկայացրել «Ռամկական մրմունջներ» ընդհանուր վերնագրով ժողովրդական երգերի իր կազմած ժողովածուն: Յավոք, Ա. Բրուտյանին ձայնագրեալ երգարանը տպագրելու թույլտվություն կոմիտեն չտվեց: Նրա արխիվում պահվում է ձեռագիր բնօրինակը, որի առաջաբանում հեղինակը գրել է. «Մեր որոնածը հին, կամ այսպես ասած, ռամկական եղանակներն են, որոնք գրեթե միմիայն գիտելում, աշուղների եւ ուրիշ մասնատոր անհատների բերաններում, թեև կիսով չափ են աղճատուած ու աղադրված, դեռ կիսակենդան երեսում են: Մի քանի տարի եւս եւ ահա կ'տեսնէք, որ այլ եւս իսպառ հին եղանակներ չունինք, որովհետեւ, բնականապէս, հինը նորին տեղի պիտի տայ, բայց նորը առաջ գալով՝ չի նշանակում, որ հինը պէտք է կորցնել: Այս հանգամանքը ի նկատի առնելով՝ դեռ եւս տաս տարուց աւելի առաջ՝ ձեռնամուխ եղայ սոյն դժուարատար աշխատութեանը, որ երբեմն գիտերը շրջելով, երբեմն աշուղներին եւ ուրիշ գիտակ անձանց երգել տալով՝ մի քանի հարյուր երգեր, տաղի հին եղանակներ, պարերգեր եւ սոսկ (առանց բառերի) պարի եղանակներ ձայնագրեցի անկորուստ մնալու, եւ թերեւս արեւելեան երաժշտութեան ուսումնասիրութեան նիւթ լինելու համար» [6]:

Ա. Բրուտյանի ժողովածուն ունի չորս բաժին՝ աշուղական երգեր, խառն երգեր, պարերգեր, պարեղանակներ: «Վարդ կոշիկս» երգը տեղավորված է երրորդ՝ պարերգեր բաժնում: Գրանցված է հայկական նոտագրությամբ, 6/8 չափով: Գրված է բանաստեղծական խոսքի միայն առաջին տունը և կրկներգը: Ա. Բրուտյանը, որ ալեքսանդրապոլցի էր, աշուղ Ֆիզահիի համաքաղաքացին ու ժամանակակիցը, որևէ կերպ չի հիշատակել հեղինակի անունը, այլ ներառել է երգն իր ժողովածուի մեջ՝ որպես ժողովրդական ստեղծագործություն: 1895 թվականին Ա. Բրուտյանին հաջողվել է տպագրել «Ռամկական մրմունջներ» երգարանն առանց նոտային տեքստի: Այն վերահրատարակվել

է մի քանի անգամ: Երգարանը կազմվել է երեք՝ աշուղական երգեր, խառն երգեր և պարերգեր բաժիններից: Երրորդ բաժնում ազգագրագետը զետեղել է «Վարդ կոշիկս» երգի խոսքերը, բայց թերի: Բացակայում են վերջին երկու տները: Բացի այդ, ինչպես Ս. Ամատունու ժողովածուի մեջ, կան տեքստի բնագրային և սույն տպագրության միջև տարբերություններ: Ժողովածուի առաջաբանում գրված է. «Աշուղական եղանակներից մեծ մասը ծայնագրել են մեր յայտնի երգիչ Ջիւանու թոյլտուութեամբ եւ նորա յօրինած բառերով, խառն երգերը եւ պար-երգերը զանազան մարդկանցից եւ հրատարակութիւններից, իսկ պարեղանակները Աղէքսանդրապօլի յայտնի ժողովրդական նուագածուններից» [6, թ. 65]:

Եղիշե Բաղդասարյանի արխիվում կա մի նոտային տետր, որտեղ կոմպոզիտորը գրանցել է ժողովրդական՝ գեղջկական և քաղաքային երգերի մշակումներ: Դրանցից են «Ալագյազ սարն ամպել ա», «Ով հայոց Աստուած», «Իտալացի աղջկայ երգը», նաև «Վարդ կոշիկս» երգի մշակման երեք տարբերակ [9, թ. 35]: Առաջինը գրված է սև թանաքով, 2/4 չափով, կատարման տեմպի մասին Andantino նշումով, նոտաների տակ գրված են երգի խոսքերը, լուսանցքում մատիտով նշված է. «սխալ է»: Ամբողջն ամփոփված է վեց տակտի սահմաններում: Երկրորդը գրված է մատիտով, 4/4 չափի մեջ, նախատակտով, առանց խոսքերի և թերի, գրված է միայն մեղեդին՝ ռիթմական որոշ փոփոխություններով, առանց տեմպի նշումի: Երրորդը գրված է դարձյալ 2/4 չափով, տեպը՝ Moderato, առանց խոսքերի, այլ ռիթմիկ պատկերներով և որոշ դարձվածքներ հարստացված են մելիզմներով: Նշված երեք տարբերակներն էլ բազմաձայնված են g-moll ձայնակարգային, տոնայնական համակարգի մեջ: Տետրում գրանցված որոշ երգերի մոտ նշված են դրանց գրառման կամ մշակման տարեթվերը՝ 1904-ից մինչև 1907 թվականներ: Այսինքն՝ այս սևագիր գրառումները կոմպոզիտորի Ս. Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում ուսանելու տարիներին են կատարվել: Երբ և որտեղ է Ե. Բաղդասարյանը լսել այս երգը՝ մնում է անհայտ: Չի բացառվում, որ նրա աղբյուրը Կարա-Մուրզայի մշակումների փոխադրությունն է, որը 1904 թվականին կատարել է Լեոնիդ Կնինյան դաշնամուրի համար:

1907 թվականին Ս. Պետերբուրգում տպագրվել է «Քնար» ծայնագրյալ երգարանը, որը կազմել է Ստեփան Դեմուրյանը: 106 երգերի թվում նաև «Վարդ կոշիկն» է: Երգը, ինչպես և մյուսները, շարադրված է միաձայն, 6/8 չափի մեջ, Allegro-Moderato կատարման տեմպով: Բանաստեղծական տեքստը շարադրված է բնագրի համեմատ աննշան փոփոխություններով, բացակայում են վերջին երկու տունը [7, թ.46]:

1914 թվականին Թիֆլիսի հայոց երաժշտական ընկերության հանձնարարությամբ Ս. Մելիքյանը և Ա. Տեր-Ղևոնդյանը շրջում են Շիրակի գյուղերով և ֆոնոգրաֆի վրա ծայնագրում բազմաթիվ ժողովրդական երգեր: 1917 թվականին լույս է տեսնում «Ժողովրդական երգեր» ազգագրական ժողովածուի առաջին հատորը՝ Շիրակի երգերը: Ժողովածուն կազմողներն առանձնացրել են երեք բաժին՝ պարերգեր, երգեր և խաղեր: Ի տարբերություն իր նախորդների՝ Ս. Մելիքյանը և Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նշել են երգերի ծայնագրման վայրի և կատարողների անունները: Թիվ 9 համարի տակ տպագրված է «Վարդ կոշիկս» երգը պարերգեր բաժնում: Երգը շարադրված է դորիական ծայնակարգի և փոփոխական՝ 3/8, 2/8 չափի մեջ, պարզ ռիթմական պատկերներով, փոքր ծայնաձևավորվ: Թե՛ մեղեդին և թե՛ բանաստեղծական խոսքը տարբերվում են վերը նշված օրիակներից: «Վարդ կոշիկս» երգը ծայնագրվել է Արթիկում, և կատարել է Արտաշես Աղաբաբյանը: Նրա կատարումներից են նաև ժողովածուի մեջ զետեղված «Քեարամի խաղը» և «Դաւիթ մարգարէի պէս» խաղերը համապատասխան բաժնում որպես աշուղական երգեր [8, թ.120]: Ս. Մելիքյանը Կոմիտաս վարդապետի աշակերտն էր: Նա ժամանակին արտագրել և հետագայում տպագրել է վարդապետի ծայնագրած ազգագրական երգերի մի ժողովածու և, հնարավոր է՝ գիտեր նաև այս երգի կոմիտասյան ծայնագրության մասին: Բայց քանի որ իր ծայնագրությունն էականորեն հեռացել էր իր ուսուցչի նոտագրածից, Ս. Մելիքյանը հարկ է համարել ներկայացնել «Վարդ կոշիկս» որպես ժողովրդական երգ:

Ինչպես նկատեցինք, վերը նշված բոլոր երաժիշտները, որոնք այս կամ այն կերպ անդրադարձել են Ֆիզահիի ստեղծագործությանը, չեն

նշել երգի հեղինակի անունը, բացառությամբ Կոմիտաս վարդապետի: Հենց նրա շնորհիվ է, որ այսօր վստահաբար կարելի է պնդել երգի հեղինակային պատկանելության մասին, որը և արել է հետագայում երաժշտագետ, խմբավար Գրիգոր Փիտեճյանն իր ուսումնասիրության մեջ [14, էջ 165-170]: Ռ.Աթայանը թեև նշել է Ֆիզահիի անունը, սակայն առավելապես հակված է խոսելու նրա մասին որպես բանաստեղծական խոսքի և ոչ որպես մեղեդու հեղինակի: Ի դեպ, Ռ. Աթայանի արխիվում գտնվեց «Վարդ կոշիկ» երգի ևս մեկ գրանցում հայկական նոտագրությամբ: Ձեռագիրը կոմպոզիտոր, խմբավար Գրիգոր Սյունիին է [10]: Աշակերտական տետրի էջին գրանցված են բանաստեղծական տեքստն ու մեղեդին: Տեքստը թերի է, առկա է միայն հինգ տուն: 3/8 չափով, պարզ ուղիղ պատկերով և նվագագույն մելիզմատիկայով հարստացած մեղեդին վերը նշված Կոմիտասյան գրանցման տարբերակն է: Երբ, որտեղ կամ ու՛մ երգածից է գրի առել երգը Գ. Սյունին, մնում է անհայտ: Անհայտ է նաև, թե Սյունին այն գրանցել է որպես ժողովրդական, թե՛ աշուղական ստեղծագործություն: Այս առումով որևէ նշում չկա արված Սյունիի կողմից:

Այնուամենայնիվ, ինչու մեր կոմպոզիտորներն ու երաժիշտ ազգագրագետները «Վարդ կոշիկը» ներկայացրել են որպես ժողովրդական երգ, նույնիսկ Ա. Բրուսյանն ու Ն. Տիգրանյանը, որոնք Ֆիզահիի համաքաղաքացին ու ժամանակակիցն էին: Ա. Բրուսյանի արխիվում պահվող ձայնագրեալ երգարանում (որը 1898 թվականին ներկայացվել է Կովկասյան գրաքննական կոմիտեին տպագրության թույլտվություն ստանալու նպատակով) առաջաբանում ազգագրագետը գրել է. «Սոյն գործում ինձ նպաստեցին մեր յայտնի երգիչ պ. Զիանին, պ. պ. Ա. Մխիթարեան եւ Է. Գեաղուկեան պարերգերով, նուագաձուներ Գ. Աւալեան եւ Հ. Ադամեան պարեղանակներով եւ պ. երգիչ Խայաթին տաճկերեն երգերի թարգմանութեամբ, որոնց պարտք եմ համարում յայտնել շնորհակալութիւններս» [6]: Տարիներ անց մեկ այլ երաժիշտ՝ Ն. Տիգրանյանը, «Ո՞րն է ազգային երաժշտությունը» հոդվածում ներկայացրել է իր վերաբերմունքն ու տեսակետը ազգային կամ նույնն է թե ժողովրդական երաժշտության հանդեպ: «Այլ է ազգային երաժշտությունը նեղ մտքով: Մենք այստեղ «ազգ» բառը փոխարինում ենք «ժողովուրդ» բառով, իսկ «ազգային երաժշտություն» բառերը՝ «ժո-

ղովրդական երաժշտություն» բառերով» [4, թ. 389]: Այնուհետև կոմպոզիտորը բացատրում է, թե որն է այդ երաժշտության խնդիրը, և շարունակում. «... ազգային երաժշտության խնդիրը պարզելուց հետո մեզ մնում է պատասխանել նաև այն հարցին, թե ինչո՞ւ ենք մենք այն ճանաչում, որոնք են նրա հատկանշական գծերը: Նյութն ու բովանդակությունը. Ահա և այդ հարցի պատասխանը: Սրանք երկուսն էլ ազգային են, ժողովրդական» [4, էջ, թ.389]: Ա. Բրուսյանն ու Ն. Տիգրանյանը երկուսն էլ լռորեն զբաղվել են ժողովրդական երաժշտության ուսումնասիրությամբ: Երկուսն էլ ունեին այն խորը գիտակցությունը, որ այն հարստացնում է պրոֆեսիոնալ երաժշտությունը և ազգային պրոֆեսիոնալ երաժշտական դպրոցի կառուցման միակ ուղին է: Այն նաև ազգապահպան նշանակություն ունի ապագա սերունդների համար: Բայց ո՞չ նրանց տեսակետների ընդհանրությունը և ո՞չ էլ սոցիալական տարբեր խմբերին պատկանելությունն ու աշխարհայացքի տարբերությունը չխանգարեցին նրանց միանման վերաբերվել ժողովրդական երաժշտությանը: Նրանց կարծիքով, եթե երաժշտության հեղինակը պատշաճ կրթություն չի ստացել, ապա նրա հորինվածքը ժողովրդական է: Այդ է հիմնական պատճառը, որ Ա. Բրուսյանը շնորհակալություն է հայտնում Զիվանուն և մի շարք այլ անձանց, բայց չի նշում, թե հատկապես ո՞ր երգերն է գրանցել նրանց կատարումներից: Ն. Տիգրանյանն իր ինքնակենսագրության մեջ հիշատակում է Ալեքսանդրապոլի աշուղներին ու նվագաձուներին, սակայն հիմնականում անանուն: Նույն կերպ են մտածել նաև XIX դարավերջի և XX դարասկզբի մյուս կոմպոզիտորները, երաժիշտ ազգագրագետները՝ հստակ տարանջատելով պրոֆեսիոնալ և ժողովրդական երաժշտությունը, նկատի առնելով հեղինակի երաժշտական կրթվածության հանգամանքը: Եվ քանի որ աշուղները չունեին երաժշտական պրոֆեսիոնալ կրթություն, ուրեմն թե՛ աշուղական, թե՛ քաղաքային, թե՛ գեղջկական երգն ու պարեղանակը կարելի էր ներկայացնել մեկ՝ «ժողովրդական երաժշտություն» եզրույթով: Կարծում եմ՝ սա է «Վարդ կոշիկ» երգի հեղինակին անտեսելու պատճառը: Այս մեկնաբանությունից դուրս է Կոմիտաս վարդապետը, որն արդեն խիստ տարանջատված ու դասակարգված մոտեցում դրսևորեց ազգագրական հում նյութի ուսումնասիրման հարցում: Բայց այստեղ անպատասխան է մնում մեկ հարց՝

ինչպես էր վարդապետը պարզել «Վարդ կոշիկս» երգի հեղինակի անունը: Արդյո՞ք միայն բանաստեղծական խոսքի վերջին տան մեջ Ֆիզահի անվան հիշատակումը բավարար հիմնավորում էր մեծ գիտնականի համար:

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվում են երգի գրանցման երկու տարբերակ: Դրանցից մեկը հայտնաբերվել է Մակար Եկմալյանի արխիվում: Այս մասին կոմիտասագետ Ռ. Աթայանը գրել է. «Հակիրճ անդրադառնանք այն 23 երգին, որ պահպանվել են Մ. Եկմալյանի ձեռքով գրված, բայց, ինչպես հաստատվել է հետազոտությունից, Կոմիտասի հավաքած երգերն են: Բոլոր դեպքերում խոսքը 1895 թվականի մասին է, երբ (այդ տարվա աշնանը) կոնսերվատորիա մտնելու նպատակով Կոմիտասը մի կարճ ժամանակ բնակվեց Թիֆլիսում և պարապեց Եկմալյանի մոտ» [11, էջ 200-202]: Քսաներեք երգերից մեկը հենց «Վարդ կոշիկս» երգն է: Երկրորդ տարբերակը պահպանվել է վարդապետի ձեռագրերի մեջ, իր իսկ ձեռքով գրված: Նրա արխիվում է պահվում արդեն վերը նշված 236 երգերից կազմված մի ժողովածու, որոնց թվում է նաև «Վարդ կոշիկս» երգը: Այս ժողովածուն կազմվել է ավելի ուշ: Ռ. Աթայանը գրել է. «Ինչպես հայտնի է 1906-ի գարնանից մինչև 1907-ի աշունը, Կոմիտասը Եվրոպայում էր գտնվում: Այստեղ կայացած նրա համերգների ու դասախոսությունների հաջողությունը մի նոր զարկ տվեց երաժշտագետի գեղարվեստական և գիտական հետազոտություններին: Էջմիածին վերադառնալով՝ նա անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նոր գրառումների և ուսումնասիրությունների: «Այս ամառ մեծ մասամբ մնալու եմ Ս. Էջմիածնում, օգոստոսին միայն կերթամ զանազան գյուղեր, երգեր հավաքելու» (Մ. Բաբայանին գրված 1908 թ. հունիսի 2-ի նամակից): Կարելի է ենթադրել, որ հատկապես հետազոտական նպատակներով կազմած այս ժողովածուն ստեղծվել է հենց այդ շրջանում՝ Կոմիտասի արտասահմանից վերադառնալուց հետո» [11, էջ 200-202]: Ամենաէականն այն է, որ Կոմիտաս վարդապետը էջի վարին հատվածում գրել է հեղինակի անունը. «Աղեքսանդրապոլցի Ֆիզահ գուսանի»: Դժվար թե վարդապետն ու աշուղը երբևէ հանդիպած լինեին: Ավելի հավանական է այն, որ Կոմիտասը ևս իր ժողովածուի նյութը հավաքել է Արարատյան նահանգի գյուղե-

րից, ինչպես Ամատունին: Իրատեսական է նաև այն վարկածը, որ վարդապետը ծանոթ էր իր ուսուցչի՝ Ս. Ամատունու կազմած ժողովածուի նյութին: Կոմիտասի գրանցած երգը փոքր ծայնածավալով, 6/4 չափով, տերցիային հիմք ունեցող, երրորդ աստիճանը մաժոր ծայնակարգի մեջ սահուն ընթացող մեղեդի է, և տարբերվում է Կոմիտասի երգածից՝ Մ. Եկմալյանի գրանցած մեղեդուց: Վերջինս շարադրված է 6/8 չափով և ունի թոփշային ելևէջ:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Ինչպես տեսանք, «Վարդ կոշիկս» երգի նույնիսկ գրանցման և մշակման վերը նկարագրված բոլոր օրինակները խիստ տարբերվում են միմյանցից երաժշտական ձևերով, արտահայտչամիջոցների կիրառմամբ՝ չափով, կշռությամբ, մելիզմների առկայությամբ կամ բացակայությամբ, կատարողական կազմով: Տարբեր են նաև ժողովածուներում երգի ժանրային պատկանելության մասին մեկնաբանությունները՝ երգ, պարերգ, պարեղանակ: Թեև աշուղ Ֆիզահիի եղանակները մոտ ու հարազատ են ժողովրդական ստեղծագործությանը հորինվածքի պարզությամբ, մաքուր ելևէջով, հիշվող մեղեդայնությամբ, սակայն հեղինակային են իրենց տեսակով՝ կերպարային, սյուժետային բովանդակությամբ, այդ բովանդակությունն ամփոփող պոետիկայով: Ֆիզահիի երգի թե՛ հորինողը, թե՛ կատարողը ինքն է եղել: Երգը սիրվել ու տարածվել է Ալեքսանդրապոլում և քաղաքի շրջակայքում: Մշակվել ու զարգացման ուղի է անցել պրոֆեսիոնալ երաժիշտների շնորհիվ: Աշուղ Ֆիզահին քաղաքային արհեստավորական խավի երաժշտական մտածողության արտահայտչներից մեկն է եղել: Նրա շնորհը դրսևորվել է աշուղական արվեստի բոլոր ժանրերում՝ բանաստեղծություն, երգ, նվագ, հեքիաթ, հանելուկ: Բացի երգիչ, երգահան, նվագածու լինելուց, նաև եղել է ուսուցիչ և աշուղական համաքաղաքյան մեջ իր ուրույն տեղն ու դերն ունեցող գործիչ: Նրա գեղարվեստական ժառանգության ուսումնասիրությունն օգնում է վեր հանելու երաժշտագիտական, բանասիրական շրջանակների ուշադրությունից դուրս մնացած խնդիրներ, բացահայտելու Ալեքսանդրապոլի աշուղական դպրոցի մեծ շղթայի օղակներից մեկը և լրացնելու ամբողջական պատկերի բաց մնացած հատվածները:

Գրականություն

1. Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ): *Աշուղ Ֆիզահիի և Ս. Կարապետյանի արխիվ*:
2. ԳԱԹ: Գ.Լևոնյանի ֆոնդ:
3. ԳԱԹ: Երգարանների ֆոնդ:
4. ԳԱԹ: Ն. Տիգրանյանի ֆոնդ:
5. ԳԱԹ: Ք. Կարա-Մուրզայի ֆոնդ (անմշակ) :
6. ԳԱԹ: Ա. Բրուտյանի ֆոնդ:
7. ԳԱԹ: Ս. Դեմուրյանի ֆոնդ:
8. ԳԱԹ: Սպ. Մելիքյանի ֆոնդ:
9. ԳԱԹ: Ե.Բաղդասարյանի ֆոնդ:
10. ԳԱԹ: Ռ.Աթայանի ֆոնդ (անմշակ):
11. Լևոնեան Գ. Հայ աշուղներ: Ալեքսանդրապոլ: 1892: Տպարան Գեօրգ Ս.Սանոսեանցի: 107 էջ:
12. Լևոնյան Գ. *Աշուղները և նրանց արվեստը*: Երևան: Հայպետհրատ: 1944: 106 էջ:
13. Կոմիտաս *Երկերի ժողովածու*: Հատոր 9: Գիրք Ա: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»: 1999: 223 էջ:
14. Փիտեճեան Գ. *Քրիստափոր Կարա-Մուրզա*: Երևան: «Լուսակն»: 2013: 608 էջ:

References

1. Museum of Literature and Art after Y.Charents (from now on - MLA). *Ashugh Fizahi and S.Karapetyan archive*, [Ashugh Fizahii yev S. Karapetyani arkhive]. (in Armenian).
2. MLA. *G.Levonyan archive*, [G.Levonyani fond]. (in Armenian).
3. MLA. *Songbook archive*, [Yergaranneri fond]. (in Armenian).
4. MLA. *N.Tigranyan archive*, [N. Tigranyani fond]. (in Armenian).
5. MLA. *Q.Kara-Murza archive*, [K. Kara-Murzayi fond]. (in Armenian).
6. MLA. *A.Brutyanyan archive*, [A. Brutyani fond]. (in Armenian).
7. MLA. *S.Demuryan archive*, [S. Demuryani fond] (in Armenian).
8. MLA. *Sp.Melikyanyan archive*, [Sp. Melikyani fond] (in Armenian).

9. MLA. *E. Baghdasaryan archive*, [Ye.Baghdasaryani fond] (in Armenian).
10. MLA. *R. Atayan archive*, [R.Atayani fond] (in Armenian).
11. Levonean G. *Armenian Ashughs* ,[Hay ashughner]. Alexandropol. 1892. Press George S. Sanoseants. 107 p.. (in Armenian).
12. Levonean G. *Ashughs and their art*, [Ashughnery yev nrants arvesty]. Yerevan. Haypethrat. 1944. 106 p.. (in Armenian).
13. Komitas Collected Works, [Yerkeri zhoghovatsu]. Vol. 9. Book A. Yerevan. NAS RA «Science». 1999. 223 p.. (in Armenian).
14. Pitejyan G., *Christopher Kara-Murza*, [Pitecheyan G., Kristaphvor Kara-Murza]. Yerevan. “Lusakn“. 2013. 608 p.. (in Armenian).

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մարինե Մուշեղյան Վահագի, ավագ գիտաշխատող,
Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան,
Հայաստանի Հանրապետություն
E-mail: marinamoushegian@gmail.com, **Orcid**: 0000-0003-2721-9486

Information about the author

Marine Musheghyan Vahag, senior scientific researcher
Museum of Literature and Art after Y.Charents
Republic of Armenia
E-mail: marinamoushegian@gmail.com, **Orcid**: 0000-0003-2721-9486

Информация об авторе

Марине Вааговна Мушегян, старший научный сотрудник
Музей литературы и искусства им. Е.Чаренца
Республика Армения
E-mail: marinamoushegian@gmail.com, **Orcid**: 0000-0003-2721-9486